

PAVEL PÁCL

KE VZTAHU ČASU A PENĚZ

I

Ottův slovník naučný v příslušném díle praví: „Time is money, anglické přísloví — čas jsou peníze.“¹

Slovník cizích slov, vydaný přesně o 60 let později, uvádí toto: „Time is money (angl. — čas jsou peníze), základní heslo amerických podnikatelů.“²

Oba výklady jsme nevybrali náhodně; zaujala nás na nich jejich vzájemná drobná diference, která v prvním případě označuje takovéto spojení času a peněz za široce platnou lidovou moudrost (neboť: „Příslloví je stručný, obecně platný soud o nějaké věci, žijící v ústech lidu“³), zatímco ve druhém za ekonomickou poučku. Nejde nám o rozhodnutí, který z výkladů je správnější, tím spíše, že historicky je takovéto rozhodnutí nasnadě. Tvrzení, že čas jsou peníze, je nesporně původně vyjádřením objevu jedné ze zákonitostí kapitalistické ekonomiky; jeho zrod sahá pravděpodobně nejenom k Adamu Smithovi, nýbrž ještě o století nazpět k W. Pettymu či navíc o dalších padesát let zpět k merkantilistovi T. Munovi. Každodenní zkušenost s obrovskými sociálními změnami, které přinášel nastupující kapitalismus, pak způsobila, že v nejvyspělejších zemích té doby ekonomická poučka přesáhla meze ekonomiky a stala se heslem — řečeno dnešním termínem — širšího životního způsobu celé epochy. Poučka se proměnila v obecnější přísloví; a právě tuto skutečnost zachycuje pro svou dobu (s jistým opožděním, jak dále ukážeme) citovaný výklad Ottova slovníku naučného.

Samotné vědomí o obrovské síle peněz není pochopitelně kapitalistickým vynálezem; zrodilo se daleko dříve, zároveň se zrodem peněz vůbec. Jejich moc vzhledem k životnímu způsobu jedince snad nejvýstižněji popsal

¹ Ottův slovník naučný, díl XXV.; J. Otto, Praha 1906, s. 449.

² L. Rejman: Slovník cizích slov; Státní pedagogické nakladatelství, Praha 1966, s. 545.

³ Ottův slovník naučný, díl XX.; J. Otto, Praha 1903, s. 709.

Karel Marx ve svých Ekonomicko-filozofických rukopisech v komentáři k citátům z Goetha a Shakespeara: „Co je pro mne za peníze, co mohu zaplatit, tj. co mohou peníze koupit, to jsem já sám, majitel peněz. Jak velká je síla peněz, tak velká je i moje síla. Co jsem a co mohu, není nijak určováno mou individualitou. Jsem škaredý, ale mohu si koupit nejkrásnější ženu. Nejsem tedy škaredý, neboť účinek ošklivosti, její odpudivost, peníze zrušily. Jako individuum jsem chromý, ale peníze mi opatří ‚čtyřmécitma nohou‘; nejsem tedy chromý; jsem špatný, nečestný, nesevědomitý, bezduchý člověk, avšak peníze jsou váženy, tedy i jejich vlastník.“⁴

Kapitalismus však dokázal ve dvou směrech tuto obrovskou sílu peněz podstatně rozšířit. Především jí dal všeplatné sociální dimenze; povýšil peněžní směnu na základní a jediný princip společenských vztahů. („Buržoazie... neponechala mezi lidmi žádný jiný svazek než... bezcenné ‚zaplatit hotovými‘... Na místo nesčetných propůjčených a řádně nabytých svobod postavila jedinou na nic se neohlížející svobodu obchodu.“⁵) Zadržuje pak – v době svého nástupu pod prapory občanské svobody a rovnosti – účinný kapitalismus tento peněžní princip formálně přijatelný pro všechny; neboť každému přece – bez apriorního omezení z titulu neurozenosti – je umožněno peníze získat a užívat jich. Klíčem k nim je pouze jediné – vynaložení práce a s ní i času, v níž je tato práce vykonávána. Základní relace mezi časem a penězi byla tedy dána; jestliže základním měřítkem všeho se staly peníze, pak je na ně proměnitelný i čas. Ještě jinými slovy to znamenalo, že pouze čas, vynaložený na práci, je časem hodnotným (protože „vytváří“ peníze); zbylý čas je čas zbytečný a promarněný.

Epocha hesla „Čas jsou peníze“ je tedy epochou fetišizace práce a zároveň epochou naprosté sociální degradace nicnedělání, zahálky, „neproduktivního“ volného času. Zapomenuti jsou antičtí tvůrci humanitního ideálu Platón a Aristoteles se svým odmítáním práce jako činnosti člověka nedůstojné a se svou oslavou neproduktivní prázdně; hlavním argumentem proti nim je v této době obratný a pokrytecký poukaz na to, že jejich učení je přece založeno na otroctví. Přizpůsobuje se tradiční katolicismus; od biblických ptáků nebeských, kteří „nesejí, nežnou ani nesklízají do sýpek a přece je otec nebeský živí“ došel až k příkazu „Modli se a pracuj!“. A novější a proto i pružnější protestantismus to dotáhl ještě dále; nejenomže práci označil za bezprostřední službu bohu, nýbrž dokonce její výsledky (ve smyslu nashromážděného bohatství) za míru zbožnosti. (Protestantská askeze „... dosažení bohatství jakožto plodu profesionální práce považovala za výraz božího požehnání. Ještě důležitější ovšem bylo, že náboženské hodnocení neúnavné, neustálé, soustavné světské profesionální práce jako... nejjistějšího a nejzřejmějšího osvědčení znovuzrození člověka a opravdovosti jeho víry fungovalo i jako nejplatnější páka šíření toho životního názoru, který označujeme za duch kapitalismu.“⁶) K extrém-

⁴ K. Marx: *Ekonomicko-filozofické rukopisy*; cit. podle Marx–Engels o umění, Sborník ze spisů, Svoboda, Praha 1951, s. 59–60.

⁵ K. Marx, B. Engels: *Manifest komunistické strany*; cit. podle Marx–Engels: *Vybrané spisy I.*, Svoboda, Praha 1950, s. 28.

⁶ M. Weber: *Die protestantische Ethik und der Geist des Kapitalismus*; cit.

mům v tomto směru dospěli, jak známo, američtí Mormoni; zcela zákonitě vznikli jako sekta v západních pohraničních oblastech tehdejší Ameriky, kde měl dravý individualismus podmínky pro nejdynamičtější rozvoj.⁷

Epocha hesla „Čas jsou peníze“ je epochou „příležitosti pro všechny“; právě v tom tkví i její důmyslná psychologická sebeobrana, protože individuální útok proti jejím principům by zároveň znamenal doznání vlastní neschopnosti této „příležitosti pro všechny“ využít. Je to epocha selfmade-manů a závratných individuálních kariér, fungujících zároveň jako oficiálně akceptované sociální vzory. J. Chałasiński ve své „Kultuře Ameriky“ právem řadí k duchovním vůdcům této doby vedle sociologů H. Spencera a W. G. Sumnera také milionáře A. Carnegia, který sloužil jako příklad toho, že „... milionáři jsou produktem přirozeného výběru“ a který ve svých knihách i přednáškách tvrdil, že „... nikdo není schopen uloupit mladému člověku neohraňčenou kariéru, pokud se o ni neoloupí sám“.⁸

Díky nerovnoměrnému rozvoji kapitalismu a rozdílným historickým podmínkám však Amerika oslavuje kapitalistickou „příležitost pro všechny“ ještě dávno po tom, kdy už západní Evropou otrásají krize z nadvýroby. K. Marx v kapitole o pracovním dni v I. díle Kapitálu ukazuje, jak díky jim tu všeobecná „svobodná“ příležitost proměny času v peníze dostává rázem dvojí podobu; na jedné straně se kapitalista snaží co nejdéle prodloužit dělníkovu pracovní dobu („Kdybyste mi dovolili,“ řekl mi jeden úctyhodný továrník, „nechat pracovat [dělníky] denně jen 10 minut přes čas, dali byste mi do kapsy ročně 1000 liber št.“ „Atomy času jsou prvky zisku.“⁹) a na druhé straně dělník pod tlakem životní nezbytnosti musí souhlasit s jejím neslýchaným objemem, aby nakonec dosáhl Pyrrhova vítězství ve formě zákonem omezené pracovní doby, která ho ochraňuje nejen před kapitalistou, nýbrž také koneckonců před ním samým. („Musíme přiznat, že náš dělník vychází z výrobního procesu jiný, než do něho vstoupil. Na trhu vystupoval jako majitel zboží, pracovní síly‘ proti majitelům jiných zboží... Smlouva, podle níž prodával kapitalistovi svou pracovní sílu, dokazovala takřka černé na bílém, že svobodně nakládá se sebou samým. Po uzavření obchodu se však ukazuje, že vůbec nebyl ‚svobodným agentem‘, že doba, na kterou svobodně prodává svou pracovní sílu, je doba, na kterou je nucen ji prodávat... Na ‚ochranu‘ před ‚hadem svých trýzní‘ musí se dělníci spojit a jako třída si vynutit státní zákon, mocnou společenskou překážku, která by bránila jim samým prodávat sebe a své potomstvo podle dobrovolné smlouvy s kapitálem na smrt a do otroctví.“¹⁰)

Z odlišných amerických a západoevropských poměrů tak na sklonku minulého století vyrůstají dvě díla, která lze s odstupem let označit za první díla literatury sociologie volného času; díky

podle J. Gabriel a kol.: *Sociologie náboženství*; Antologie sociologických textů, FF UJEP, Brno 1974, s. 55.

⁷ Srov. např. N. Anderson: *Man's Work and Leisure*; E. J. Brill, Leiden 1974, s. 1–2.

⁸ Cit. podle J. Chałasiński: *Kultura Ameryky*; Ludowa spółdzielnia wydawnicza, Warszawa 1974, s. 57–58.

⁹ K. Marx: *Kapitál I.*; SNPL, Praha 1953, s. 261 (citáty ze zpráv továrních inspektorů).

¹⁰ Tamtéž, s. 352.

rozdílnosti podmínek stojí však obě myšlenkově výrazně proti sobě. Také z hlediska logiky vývoje kapitalismu by chronologicky první z nich mělo stát až za druhým; proto také nejdříve věnujeme pozornost knize Thorsteina Veblena „*Teorie zahálčivé třídy*“, vzniklé r. 1899.¹¹

Nejtypičtějším pojmem pro Ameriku té doby je ve Veblenově díle tzv. „instinkt práce“. „... Tento instinkt vede člověka k pozitivnímu postoji k produkci, k užitečné práci a ke všemu, co slouží člověku; ... projevuje se nejen v nutkání, aby každá námaha byla skutečně užitečná, nýbrž i v pocitu, že všechno, co je očividně neúčelné, je také odpudivé a neestetické.“¹² Tento instinkt je — podle Veblena — člověku vrozen; ovšem „vyšší“ (vládnoucí) třídy lidských společností od vzniku soukromého vlastnictví ve snaze „odlišit se od jiných prostřednictvím bohatství“ se začaly věnovat „ostentativní zahálce“, neboť „... život bez práce je nejlepším a nejskutečnějším svědectvím bohatství, a tím i vznešenosti“.¹³ Vyšší třídy se tak zároveň stávají třídami zahálčivými. Přitom pojem „zahálka“ (leisure) „... neznamená celkovou nečinnost či odpočinek. Označuje zcela neproduktivní využití času. Čas musí být tráven neproduktivně, protože produktivní práce je něčím nedůstojným a zahanbujícím a protože zahálka svědčí o finančních možnostech, které dovolují bezpracný život“.¹⁴ A pro upřesnění svého pojetí zahálky Veblen dodává: „V našich časech např. takovou funkci plní znalost zaniklých jazyků a okulturní filozofie, znalost zásad správné výslovnosti, stylu a slohu; pěstování různých druhů hudby (pouze doma a pro zábavu) či pěstování ‚talentů‘ jiného druhu; kultivace módy ve sféře oblékání, nábytkářství či ekvipáže; věnování se společenským hrám, sportu, či pěstování neúčelných zvířat, sloužících jen zábavě, jako jsou pokojiví psi či dostihoví koně.“¹⁵

Veblen takovouto ostentativní zahálku zamítá; ukazuje ve svém díle, jak se měnily její formy od éry „loupeživé kultury“ (zhruba otrokářství) přes éru „quasi-mírového rozvoje“ (zhruba feudalismus) až po novodobé „mírové stadium tvořivosti“ (zhruba kapitalismus), v němž nabírá ostentativní zahálka i tvářnost ostentativní spotřeby. Přitom právě zahálčivá třída svým příkladem „... rozhoduje v zásadních rysech o tom, jaký životní styl bude celou společností uznán za odpovídající a vhodný“, neboť „... všechna kritéria odpovídající (životní) úrovně i spotřeby se dají vydedukovat prostřednictvím za sebou jdoucích stupínek ze zvyků a způsobů myšlení nejvyšší třídy z hlediska sociálního a majetkového, tedy bohaté zahálčivé třídy“.¹⁶ V novodobém „mírovém stadiu tvořivosti“ však zároveň začíná hrát větší roli opět právě instinkt práce; „... pomineme-li všechny vedlejší okolnosti, je možno tvrdit, že dospělí lidé, kteří nesměřují k ně-

¹¹ T. Veblen: *The Theory of the Leisure Class*; Chicago 1899. Všechny další citáty podle polského překladu *Teoria klasy próżniaczej*; Państwowe wydawnictwo naukowe, Warszawa 1971.

¹² Tamtéž, s. 85. Pojem „instinkt práce“ je pro Veblena tak důležitý, že mu později věnuje samostatné dílo (*The Instinct of Workmanship*, 1914).

¹³ Tamtéž, s. 37.

¹⁴ Tamtéž, s. 41–42.

¹⁵ Tamtéž, s. 43.

¹⁶ Tamtéž, s. 95.

jakému konkrétnímu cíli nebo které nějaká vnitřní síla nenutí k užitečné činnosti v tom či onom oboru, jsou dnes mizející menšinou".¹⁷ Společnosti se tedy právě teď dostává šance k definitivnímu vítězství instinktu práce nad ostentativní zahálkou.

Veblenova „Teorie zahálčivé třídy“ byla ovšem i pro tehdejší oficiální Ameriku přijatelná pouze částečně. Vzmáhajícímu se kapitalismu sice vyhovoval Veblenův „instinkt práce“, který zahaloval do zidealizované formy jeho základní motor — zisk, a koneckonců i kritika „zahálčivých tříd“, pokud by ovšem byla zaměřena pouze do minulosti a v současnosti maximálně postihovala postfeudální vrstvy. Veblen však ve své době spatřoval zahálčivou třídu i ve vznikajícím velkokapitálu, ve vrstvě zbohatlíků nového typu, která nebyla přežitkem minulosti, jak se mylně domníval, nýbrž naopak zárodkem budoucího monopolistického vývoje. Do zdravých, produktivních částí společnosti, v nichž kýžený instinkt práce „již“ převládl, tak zahrnoval Veblen pouze drobnou a střední buržoazii, vrstvy dosud věřící ve „svobodnou příležitost“ pro všechny. Veblen se tak svým způsobem stává mluvčím předmonopolní fáze kapitalismu.¹⁸ Tím poučnější je srovnání jeho díla s dílem jednoho z vůdců západoevropských proletářů té doby, Marxova zetě Paula Lafargua a jeho pamfletu „Právo na lenost“, který byl vydán o 19 let dříve než Veblenova kniha.¹⁹

Už začátek Lafarguova spisu je jakoby odpovědí na Veblenovo velebení instinktu práce: „Podivné bláznovství posedlo dělnickou třídu zemí, kde vládne kapitalistická civilizace. Bláznovství to má za následek bědy jednotlivců i společnosti, které již po dvě století trápí smutné lidstvo. Bláznovstvím je láska k práci, zběsilá vášně pracovní, až do vyčerpání životních sil jednotlivcových a jeho potomstva.“²⁰ A dále ještě ostřeji: „... A které třídy naší společnosti milují práci pro práci? Sedláci a maloměšťáci, jedni shrbeni nad hroudou, druhí zalezlí ve svých zámečích, kde se motají jako krtci v podzemní díře a nikdy nenarovnají hřbetů, aby se vynadivali dosyta po přírodě. Nicméně proletariát, mocná třída, zahrnující všechny, kdož vyrábějí, ... tento proletariát, zradiv své pudy, špatně pochopiv své dějinné poslání, nechal se nakaziti dogmatem práce. (...) Dělníci vnuťtili svým rodinám práci, ... vydali průmyslovým magnátům své ženy a děti. ... Hanba proletariátu!“²¹

Jestliže Veblen odmítá starověké filozofy s jejich názory na nedůstojnost práce, Lafargue se jich naopak dovolává; a jestliže postoje Aristotelovy byly „zatíženy předsudkem otroctví“, pak dnes může již otroky nahradit průmyslový stroj: „... Aristotelův sen je dnes skutečností. Naše stroje, poháněné dechem ohně, s ocelovými údy, které neznají únavy, zázračně plodné, nevyčerpatelné, vykonávají trpělivě samy sebou požehnanou práci. Nicméně genij velkých filozofů kapitalismu zůstává v moci

¹⁷ Tamtéž, s. 88.

¹⁸ Srov. úvod J. Górského, tamtéž, s. XXIII.

¹⁹ P. Lafargue: *Právo na lenost*; pův. vydání r. 1880 ve francouzském týdeníku *Egalité*. Všechny další citace podle českého vydání, nakl. R. Rejman, Praha 1926.

²⁰ Tamtéž, s. 11.

²¹ Tamtéž, s. 14 a 17.

předsudku námezdnictví, nejhoršího ze všeho otroctví. Nepochopili dosud, že stroj je spasitelem lidstva, bohem, který mu dá volný čas a svobodu.“²² Právě zvýšená produktivita výroby, dosahovaná průmyslem, může lidstvo osvobodit od práce pro práci; cesta k tomu však nutně musí vést přes proletářskou revoluci: „... Kdyby (Kéž by) dělnická třída vyrvala ze srdce svého neřest, která ji drží a zhovaduje její přirozenost a povstala v hrozné moci své, ... ne aby žádala práva na práci, které je toliko právem na bídu, ale aby ukovala železný zákon, zapovídající pracovat každému déle tří hodin denně! A tehdy Země, stará Země, rozchvěná radostí ucítí, která se v ní pohnul nový svět. Ale můžeme žádati od proletariátu, zkaženého kapitalistickou morálkou, tak mužné rezoluce? ... Ó Lenosti, smiluj se nad naší bídou bez konce! Ó Lenosti, matko umění a vznešených ctností, budiž balšámem našich utrpení!“²³

Italský marxista G. Toti, který si ve druhé polovině našeho století vypůjčil název Lafarguova pamfletu pro svou studii o volném čase, v komentáři k původnímu „Právu na lenost“ říká: „(Marx) ... by jistě dílo uvítal a pak by se nad ním od srdce zasmál, jistě by připojil kritické výhrady k autorově opovážlivosti a fantazii a romantické výšiny pamfletu by převedl na střízlivou vědeckou pravdu.“²⁴ Lafarguovo dílo je nesporně založeno na vzpomínané už kapitole z Marxova Kapitálu; zatímco však z kontextu tchánova je zřejmé, že proletářům musí jít o boj proti určitému druhu práce, tedy práce za kapitalismu, zeřív pamflet – zřejmě díky „polemickému zápalu, zálibě v satirě a paradoxech“²⁵ tento určitý druh do značné míry absolutizuje. Takto chápat Lafarguovo „Právo na lenost“ by byl ovšem omyl; jeho smysl tkví právě v patetické snaze přesvědčit nepředstavitelně vykořisťované proletáře té doby, že oslava současné práce je oslavou pokryteckou, neboť se za ní skrývá pouze oslava zisků. „Právo na lenost“ je vášnivým varováním dělníků, že zásada „čas jsou peníze“ není zásadou jejich; že přistupovat na ni by znamenalo nachytat se na vějíčku a resignovat na skutečné osvobození lidské práce.²⁶ Avšak ačkoliv tyto souvislosti a tento jedině správný výklad Lafarguova pamfletu byly zejména v autorově době zřejmé, vyhrocená polemičnost díla byla okamžitě využita buržoazními ideology a obrácena jako argument proti dělníkům, jako důkaz o jejich „vrozeném“ sklonu k lenošení a odporu k práci vůbec.²⁷

²² Tamtéž, s. 62.

²³ Tamtéž, s. 56.

²⁴ G. Toti: *Právo na lenost*; Mladá fronta, Praha 1966, s. 172.

²⁵ Tamtéž, s. 175.

²⁶ „Lafarguova zahálka byla paradoxní odpovědí člověka šizeného o vlastní činnost.“ Tamtéž, s. 166.

²⁷ Ještě v 50. letech našeho století americký psycholog práce J. A. C. Brown považuje za nutné ujíždět „vedoucí podniků“, že „lenost není vrozeným rysem každého jednotlivého dělníka“. Srv. J. A. C. Brown: *The Social Psychology of Industry*; polský překlad *Spoleczna psychologia przemysłu*, Książka i Wiedza, Warszawa 1962, s. 13.

II

Obě první díla literatury sociologie volného času, Lafarguovo „Právo na lenost“ a Veblenova „Teorie zahálčivé třídy“, tak už na sklonku minulého století předznačují svými pozicemi dva protilehlé póly dnes už nepřehledné řady děl se stejným tématem, která po nich následovala. Problém lidského volného času přitahoval pozornost filozofů a sociologů stále častěji; tím spíše tomu tak bylo v nejnáročnějších kapitalistických zemích, kde po několika desítkách let proces koncentrace kapitálu definitivně rozmetal iluze o všeobecné „svobodné příležitosti“.

Jestliže jsme předmonopolní fázi kapitalismu označili z hlediska širšího životního způsobu epochou hesla „Čas jsou peníze“, pak jeho monopolistická fáze může být nazvána z téhož hlediska epochou vztahu „čas nebo peníze“. Je to epocha dočasně petrifikace rozpolcení lidského času; lidská práce (a s ní čas na ni vynaložený) přestala člověku patřit a její prodej se stal všeobecnou a samozřejmou součástí lidského života. Skutečné osvobození práce se zdánlivě odsunulo do nedohledna; zatímco tento problém byl jedním z ústředních problémů společenských věd 19. století, pak v době konzolidace kapitalismu se stal málem bezpředmětným. Navíc pak kapitalismus v této fázi už méně potřeboval zdůrazňovat člověka jako pracovní sílu (člověk byl jednak k této funkci bezalternativně nucen životní nezbytností, jednak ho z výroby stále více vytlačovaly stroje, jichž se stával pouhým nedůstojným přívěskem), nýbrž daleko více jako spotřebitele; z hlediska zisku přestala být klíčovým problémem výroba zboží a stal se jím jeho odbyť.

To má souvislost i s postupným zkracováním pracovní doby a celkovým přístupem k němu. Jeho neodmyslitelným faktorem je samozřejmě tlak pracujících mas; nicméně kapitalismus se mu urputně brání až do chvíle, kdy mu přistoupení na požadavek kratší pracovní doby řeší zároveň i některý z jeho základních problémů. Za Marxových časů by neomezené vykořisťování, pokud by se mu do cesty nepostavil zákon o délce pracovní doby, vedlo ve svých důsledcích ke zničení pracovní síly vůbec („Bavlnářský průmysl existuje již 90 let . . . Za období odpovídající třem generacím anglického plemene pohltit devět generací bavlnářských dělníků.“ — „Zkušenost ukazuje chápavému pozorovateli, jak rychle a jak hluboce se kapitalistické výrobě, která, historicky vzato, se zrodila teprve včera, podařilo od kořene podlomit životní sílu lidu . . .“²⁸); zkracování pracovní doby později pak v sobě vždy obsahuje zároveň kalkulaci, zaměřenou na snížení nezaměstnanosti. Zkracování pracovní doby za kapitalismu tak zákonitě nebývá výsledkem období konjunktur, nýbrž období krizí.

Tato nová orientace z člověka-pracovní síly na člověka-spotřebitele potřebuje ovšem také novou ideologii; musí v ní být jednak rehabilitován volný čas (tentokrát jako prostor pro spotřebu) a jednak zahrnutý spotřebitelské stimuly. Klasický důkaz o tomto obratu přinesl už v r. 1941 L. Lowenthal ve známém srovnání oficiálních amerických vzorů životních kariér z r. 1901 a o čtyřicet let později. „Je zarážející, jak tento vývoj těsně souvisí s hospodářským vývojem země. . . Lowenthal nazývá hrdiny

²⁸ K. Marx: *Kapitál I.*; SNPL, Praha 1953, s. 287 a 289.

z r. 1901 ‚idoly produkce‘, zatímco dnešní ‚idoly spotřeby‘. ... Zjišťuje, že ‚idoly produkce‘ dosáhly svého vrcholu v průběhu dvacátých let. Obratem byl r. 1929 se svou depresí, kdy se stalo problémem spíše zboží spotřebovávat než je vyrábět a v němž svévoloost a chaos kapitalismu plně udeřily na domov masového člověka. Tak se tedy obrátil k ‚idolům spotřeby; lépe řečeno – tento idol mu byl výrobcí masové kultury nabídnut a on ho přijal.“²⁹

Epocha vztahu „čas nebo peníze“ je ovšem epochou bludného kruhu. Na jedné straně jsou opět kříšeny hédonistické vzory a volný čas je tu oslavován jako největší výtěžek zvýšené kapitalistické produkce; na druhé straně tu však existuje „vsudypřítomný podomní obchodník“ – reklama, která kategoricky nařizuje, jakým způsobem a zejména prostřednictvím jakého spotřebního zboží má a musí člověk svůj volný čas trávit. Udržet krok s těmito náročnými vzory trávení volného času předpokládá mít o něco víc peněz, mít o něco víc peněz znamená o něco víc pracovat a o něco víc pracovat znamená mít o něco méně volného času; naopak mít o něco víc volného času předpokládá o něco méně pracovat, mít o něco méně peněz a tudíž trávit dodatečný volný čas „nepatřičně“. Přitom kapitalismus pochopitelně nemá zájem na skutečném vyřešení tohoto dilematu; oscilace mezi člověkem-spotřebitelem a člověkem-pracovní silou je pro něho výhodná v obou pólech. („... Moderní směr reklamy se odklání od spotřebitelovy představy o zboží a přiklání k výrobcově představě o celém sociálním procesu; tato komplexní představa zároveň vtahuje spotřebitele do role výrobce.“³⁰)

Od dob Veblenových a Lafarguových se tedy situace paradoxně změnila. Veblenův „instinkt práce“ je odložen nebo dokonce napadán („... Když se v posledních letech minulého století pokusili někteří průmysloví zbohatlíci napodobit anglický šlechtický způsob života, přišli skutečně v nepravý čas; stali se velmi snadným terčem pro Veblena...“³¹); jím kritizovaná ostentativní zahálka a zejména ostentativní spotřeba se dnes rozšířila jako životní způsob na celou buržoazii i na část neuvědomělého proletariátu. (Veblen např. píše: „Pod vlivem požadavků ostentativního plýtvání se vytváří systém uznanych norem spotřeby, jejichž úkolem je dopovát spotřebitele, aby nákladnost a postradatelnost jím konzumovaného zboží i způsobů využití času a práce se udržovala na patřičném stupni“;³² to je postřeh, k jehož platnosti docházejí renomovaní znalci masové kultury až o několik desítek let později.) Není se pak čemu divit, že mnohá současná díla buržoazních sociologů volného času mají dnes svým vnějším přístupem na první pohled blíže k nepochopenému Lafar-

²⁹ D. Macdonald: *A Theory of Mass Culture*. In: *Mass Culture*; sborník pod red. B. Rosenberga a D. M. Whitea, The Free Press, New York 1960, s. 67. Jako materiál sloužily Lowenthalovi biografické články z populárních amerických časopisů; typickými představiteli „idolů produkce“ byli průmyslníci, podnikatelé, vynálezci, politické apod., typickými představiteli „idolů spotřeby“ filmové hvězdy, populární zpěváci, sportovci atd.

³⁰ M. McLuhan: *Understanding Media*; The New American Library, Inc., New York 1966, s. 100.

³¹ S. de Grazia: *Of Time, Work and Leisure*; Doubleday & Co., New York 1964, s. 251.

³² T. Veblen, cit. dílo, s. 106.

guovi než k Veblenovi. Stačí jen srovnat úvodní věty „Práva na lenost“ s těmito citáty: „Jedním z charakteristických rysů naší civilizace je sklon k práci; nikdy dříve se člověk tak otrocky práci nevěnoval...“³³ – „Američané zůstávají stále nepochybně dětmi průmyslu, dokonce i v situaci, kdy jim hrozí, že je automatizace vydědí, než aby byli schopni nalézt ve volném čase vyrovnání stinných stránek své práce...“³⁴ – „Krátká tradice Ameriky říká: Pouze prostřednictvím práce, tohoto nového základního lidského práva, může člověk (to jest všichni dospělí muži a část žen) dojít štěstí. Původní ideál byl však přesně opačný: Pouze prostřednictvím toho, že člověk nemá práci, může dojít štěstí.“³⁵

Ovšem „svobodná volba pro všechny“ mezi penězi a volným časem je v dnešním kapitalismu stejně zdánlivá jako „svobodná příležitost pro všechny“ v kapitalismu předmonopolním. Čas tu zůstává penězům stále podřízen, neboť i v dnešním kapitalismu – přes jeho vnější přeměny – zůstávají peněžní vztahy základním sociálním principem. V jednotlivých individuálních volbách (pokud k nim vůbec reálně dochází) tu pak hovoří ve prospěch peněz nesporně i sociální nejistota, strach z nezaměstnanosti, nemoci či stáří. Je tedy pokrytecké či hloupé, podivují-li se dnešní buržoazní badatelé nad výsledky podobných konkrétních rozhodnutí nebo moralizují-li dokonce nad nimi.

Např. podle údajů z r. 1970 pracovalo v USA zákonně stanovený počet hodin týdně pouze 55 % mužů, ekonomicky činných na plný úvazek; 17 % jich pracovalo zhruba o 5 hodin déle, 14 % zhruba o 10 hodin a plných 14 % o 20 nebo více hodin déle.³⁶ H. Swados ve svém skličujícím raportu o gumárenských dělnících z Akronu, kteří „zákonně“ mohli pracovat jen 36 hodin týdně, odhadl, že asi 15 % z nich toho využilo k přijetí druhého zaměstnání na plný úvazek a dalších 40 % k přijetí druhého zkráceného zaměstnání.³⁷ „Někteří badatelé tvrdí,“ konstatuje už citovaný S. de Grazia, „že Američané si vybírají výsledky své prosperity ze dvou třetin v penězích a z jedné třetiny ve volném čase. Ukazuje se..., že Američan si vybírá výsledky své prosperity pouze v penězích, a i když je může utrácet za zboží, spjaté se svým volným časem, samotného volného času více nemá.“³⁸ Když F. Zweig „objevil“ v anglickém průmyslu 60. let řadu dělníků, pracujících 20 až 30 hodin týdně navíc v přesčasech, řekl mu jeden z nich, že jsou to hodiny, které rozhodují mezi komfortem či šedi jeho života. Zweig k tomu dodává: „Počet přesčasových hodin, o něž má (dělník) zájem, je výrazem rozdílu mezi jeho základním platem a standardem života, k němuž už přivykl, k němuž se zavázal při koupi domku nebo při rozhodnutí zajistit dětem vzdělání.“³⁹ Sám K. Roberts, jinak

³³ N. Anderson, cit. dílo, s. 1.

³⁴ D. Riesman: *Leisure and Work in Post-Industrial Society*; in: *Mass Leisure*, sborník pod red. E. Larrabeea a R. Meyersohna, The Free Press, Glencoe 1960, 371.

³⁵ S. de Grazia, cit. dílo, s. 269.

³⁶ Podle P. Bosserman, L. Kutcher: *Leisure and the coming post-industrial society*; in: *Current Research in Sociology*, sborník pod red. M. Archerové, Mouton & Co., The Hague – Paris 1974, s. 136.

³⁷ H. Swados: *Less Work – Less Leisure*; in: *Mass Leisure*, cit. sborník, s. 358.

³⁸ S. de Grazia, cit. dílo, s. 135.

³⁹ F. Zweig: *The Worker in an Affluent Society*; London–Melbourne–Toronto 1962, s. 234 a 253.

krajní zastánce teorií „společnosti volného času“, musí lakonicky uznat: „Lidé mají nyní příležitosti volit mezi možnostmi: více volného času nebo vyšší příjmy. Ukazuje se, že zatím volí tuto druhou možnost.“⁴⁰

Může snad být zajímavé konfrontovat různá „vysvětlení“, která citovaní autoři zastávají tváří v tvář těmto jednoznačným výsledkům „svobodné volby“ mezi penězi a volným časem. Roberts takovouto preferenci peněz pokládá svým způsobem za přežitek, který se víceméně přirozeně změní pod vlivem pokračování dosavadního (kapitalistického) vývoje. De Grazia reakčně tvrdí, že orientace na volný čas je nad stropem vrozené duševní kapacity většiny lidí; Riesman celý problém spojuje s nedostatky dosavadní výchovy, která stále setrvačně připravuje člověka k práci a nikoli k volnému času. Část autorů se dokonce dobírá k vzájemné podmíněnosti práce a volného času, ale zůstává pouze u vnějších atributů práce; přitom např. Parker vidí příčinu v nedostatečném tvůrčím a duševně nenáročném charakteru pracovního procesu,⁴¹ zatímco Galbraith se naopak domnívá, že práce se na rozdíl od situace na začátku tohoto století stala díky mechanizaci, úpravě pracovního prostředí a „obratnému zacházení s nároky dělníků“ ze strany zaměstnavatelů příjemnou („Ovládnutí zařízení, které řídí pohyb plechu skrze válcovací stolici, může být stejně příjemné jako zábava s manželkou...“), takže „...jestliže je práce příjemná a přání rostou, dělník je mnohem spíše ochoten dát přednost delší práci než delšímu volnému času“.⁴² Některé studie ze začátku 70. let slibují v tomto směru „první známky obratu“,⁴³ nicméně současný hrozivý vzrůst nezaměstnanosti, který postihl vyspělé kapitalistické země, umlčel podobné hlasy dříve, než je kdo vůbec mohl vzít vážně.

Přes svou různorodost mají všechny tyto koncepce jeden společný rys; všechny totiž abstrahují „volícího“ člověka od nejobecnějších společenských poměrů a zveličují tak reálný prostor pro jeho individuální rozhodování mezi časem a penězi. Výsledky „chybné“ volby jsou pak prezentovány víceméně jako důkazy psychického či charakterového založení jednotlivců. I v tom se situace od časů Lafarguových paradoxně změnila; jestliže se tehdy argumentovalo „vrozenou leností“ dělnictva, dnes se podobně hovoří o jeho „strachu z volného času“ a uvažuje o tom, „jaká je hloubka či intenzita, již se etika práce industriálního věku stala součástí individua“.⁴⁴ Vliv sociální nejistoty na rozhodování se pomíjí nebo alespoň zlehčuje; nezaměstnanost jako sociální jev je v souvislosti s touto otázkou považována buď za faktor nerelevantní nebo za činitel sice rušivý, ale náhodný.

Jakkoli Karel Marx psal své dílo ještě v době, kdy — jak jsme ukázali — šlo o samu existenci volného času jako nutné podmínky pro prosté přežití vykořisťovaných proletářů, přesto u něho nalézáme překvapivě přesnou antipacaci dnešní etapy kapitalistického vývoje z nás zajímavějšího hlediska. Marx zdůrazňuje především spjatost jedince se základními podmínkami,

⁴⁰ K. Roberts: *Leisure*; Longmann Group Lmt., London 1970, s. 21.

⁴¹ Srov. S. Parker: *The Future of Work and Leisure*; Praeger Publishers, New York—Washington 1971.

⁴² J. Galbraith: *The New Industrial State*; New York 1967, s. 365 a n.

⁴³ Např. P. Bosserman, L. Kutcher, cit. dílo, str. 132 a n.

⁴⁴ Tamtéž, s. 144.

vytvářeními ekonomicko-společenskou formací, objasňuje vzájemnou souvislost práce a volného času s krizovými jevy kapitalistického hospodářství a vysvětluje i zákonité základní ovlivnění „volby“ mezi penězi a volným časem v těchto podmínkách. Píše: „Kapitál je chtě nechtě nástrojem vytváření podmínek pro společenský volný čas... Tendenci kapitálu však vždy zůstává na jedné straně vytvářet volný čas, na druhé straně jej přeměňovat v nadpráci. Zdaří-li se mu příliš to první, trpí nadprodukcí a nutná práce se pak přerušuje, protože kapitál nemůže zhodnocovat žádnou nadpráci. Čím více se rozvíjí tento rozpor, tím více se ukazuje, že růst výrobních sil už nemůže být nadále poután k přivlastňování cizí nadpráce, nýbrž že dělnické masy si musejí přivlastnit svou nadpráci samy.“⁴⁵

III

Vztah mezi časem a penězi v rovině životního způsobu lidí je ovšem důležitou otázkou i za socialismu; podle mého názoru tvoří dokonce jeden z ústředních problémů při formování socialistického způsobu života. Je nad možností této studie podat byť i jen stručný nástin všech aspektů, které se v našich současných podmínkách s touto otázkou váží; chci se proto omezit — na pozadí předcházejících úvah — na podtržení těch rysů, které nejostřeji kontrastují se stavem v rozvinutých kapitalistických státech.

Na prvním místě, jak se zdá, je třeba jmenovat nesmírnou dynamičnost, kterou tento vztah získal prakticky už od prvopočátku socialistických přeměn. Tato dynamičnost vyplývá ze samé podstaty socialismu jako přechodné společenské formace, jako období přetvoření — řečeno relevantními Marxovými termíny — společnosti, v níž bude mírou bohatství pracovní doba, na společnost, v níž bude mírou bohatství volný čas. Tím je zároveň řečeno, že změny ve vztahu času a peněz je nutno chápat jako součást dlouhodobého procesu, v individuální rovině tím dlouhodobějšího, že patří do sféry třetí, nekomplikovanější fáze socialistické revoluce, totiž revoluce kulturní. Dalším charakteristickým rysem je pak cílevědomost a plánovitost tohoto procesu, který se ve své konečné etapě bude vyznačovat maximálním sblížením individuálních a společenských zájmů.

Zspolečenštěním výrobních prostředků ruší socialismus „zrůdné formy“ lidské práce, ruší vykořisťování člověka člověkem a činí z výrobce zároveň spoluvlastníka výrobních prostředků. To je základní kvalitativní rozdíl v charakteru práce, kterého socialismus dosahuje prakticky hned na svém počátku; na druhé straně ovšem některé vnější stránky práce, vyplývající z důsledků dosavadního rozvoje výrobních sil, z důsledků staré dělby práce, z důsledků zděděných pracovních podmínek atd., může měnit teprve postupně. Podobně přetrvávají v socialismu peněžní (tržní) vztahy, ale zdaleka tu už neplní funkci základního a jediného principu společenských vztahů; peníze tu jsou mírou hodnoty zboží, mírou společenské

⁴⁵ K. Marx: *Rukopisy „Grundrisse“* II.; Svoboda, Praha 1974, s. 339.

důležitosti práce a prostředkem distribuce společenského produktu („Abychom je mohli odstranit, je třeba zorganizovat rozdělování produktů pro stamilióny lidí, a to je práce na mnoho a mnoho let.“⁴⁶) Socialistickou životní praxí je stále rozhodněji popírána sociálněprestižní funkce peněz. Různými způsoby je tu – což je právě v probíraných souvislostech důležité – také postupně stále citelněji „narušována“ dosud přímočará „směna“ práce jedince za jeho mzdu (která se ovšem už zespolečenštěním výrobních prostředků kvalitativně zásadně liší od prodeje práce za kapitalismu). Mám tu na mysli např. nejen cílevědomé omezování přesčasové práce či možnosti vedlejších pracovních poměrů,⁴⁷ nýbrž i snížení příjmové diferenciace⁴⁸ a zejména pak stále rostoucí společenskou spotřebu.⁴⁹ („Společenská spotřeba hraje několik rolí; přispívá ke zvyšování individuální životní úrovně, je nástrojem k vyrovnávání rozdílů v oblasti uspokojování klíčových lidských potřeb, a co zejména, vyvolává a spoluutváří postupně jinou hierarchii potřeb...“⁵⁰)

Socialismus konečně od základů mění i společenské charakteristiky volného času. Zespolečenštěním výrobních prostředků překonává především rozdělení lidského času na „čas pro cizí“ a „čas pro sebe“; volný čas přestává objektivně být protikladem pracovní doby a opačně. „Rozumí se samo sebou, že sama bezprostřední pracovní doba nemůže zůstat v abstraktním protikladu k volnému času – jak se to jeví z hlediska buržoazní ekonomie.“⁵¹) Zkracováním pracovní doby (u nás od r. 1956 z 48 hodin týdně na 42,5 hodin týdně) rozšiřuje socialismus prostor pro volný čas; toto zkracování je sice pochopitelně vázáno na výsledky společenské výroby, ale současně je i cílevědomým rozšířením životní úrovně jednotlivců. (Sověští sociologové Arťomov, Kutyrjov a Patrušev ve svém společném příspěvku na 7. sociologickém kongresu ve Varně prohlásili: „Socialistická společnost dává pracujícím větší objem volného času při nižším stupni vývoje výrobních sil než společnost kapitalistická.“⁵²) Socialismus kromě toho také cílevědomě homogenizuje hmotné podmínky pro volný čas jednotlivce, a to jak všeobecnou dostupností institucionální základny pro

⁴⁶ V. I. Lenin: *Spisy*, sv. 29; SNPL, Praha 1955, s. 362.

⁴⁷ V ČSSR v r. 1967 věnoval jakékoli práci za odměnu průměrný muž-dělník zhruba o 3,7 hod. týdně a muž-zaměstnanec o 2,7 hod. týdně více nad zákonem stanovenou pracovní dobu. (Přepočteno z *Šetření o využití času domácností*; Federální statistický úřad, Praha 1969.) V r. 1970 výdělečně pracoval průměrný americký plně zaměstnaný muž nad stanovenou pracovní dobu zhruba o 5,5 hod. týdně více. (Přepočteno z údajů, citovaných v pozn. č. 36.)

⁴⁸ „V polovině šedesátých let, rozložíme-li obyvatelstvo podle příjmu do decilů, činilo rozpětí mezi nejnižším a nejvyšším decilem ve Francii více než sedm násobek, v USA dvacetidevítinásobek, v NSR dvacetinásobek a v ČSSR sedm násobek.“ B. Filipcová, J. Filipec: *Různoběžky života*; Svoboda, Praha 1978, s. 369.)

⁴⁹ Na jednoho obyvatele ČSSR připadalo v r. 1969 1906 Kčs ve formě zdarma poskytnutých výrobků a zdarma poskytnutých nevýrobních služeb. V r. 1973 už tato částka činila 2562 Kčs, což znamenalo faktické zvýšení peněžních příjmů na hlavu zhruba o 19%. Celková společenská spotřeba představovala u nás v r. 1973 zhruba 35% průměrných příjmů. (Přepočty ze *Statistických ročenek 1974 a 1975*, SNTL, Praha.)

⁵⁰ B. Filipcová, J. Filipec, cit. dílo, s. 371.

⁵¹ K. Marx: *Rukopisy „Grundrisse“* II., s. 343.

⁵² V. A. Arťomov, B. P. Kutyrjov, V. D. Patrušev: *Free Time, Problems and Perspectives*. In: *Society and Leisure*; ECLÉ, Praha 1970/3.

trávení volného času, tak zvyšováním individuální vybavenosti domácnosti předměty, umožňujícími jeho pestřejší a bohatší využívání.⁵³ Současně tu však stále intenzivněji probíhá i proces diferenciací trávení volného času v rovině individuálních životních projevů jako výraz všestranného rozvoje jednotlivce a zároveň jako nutná podmínka dynamického rozvoje socialistické společnosti vcelku.⁵⁴

Nazvali jsme předmonopolní fázi kapitalismu epochou hesla „Čas jsou peníze“ a jeho monopolistickou fází epochou vztahu „čas nebo peníze“; socialismus se z tohoto hlediska dá, podle mého mínění, nazvat epochou vztahu „čas a peníze“. Volný čas člověka přestal být vůči penězům v alternativním postavení, stále výrazněji se zbavuje své závislosti na nich a je v tomto směru stále samostatnějším činitelem životního způsobu. Případná volba mezi časem a penězi se stává stále nerelevantnější a na druhé straně (rostoucí nezávislostí času na penězích) stále svobodnější; peníze tu mj. ztrácejí funkci sociálního zabezpečení pro případ stáří či nemoci, a tím i pozici rozhodujícího ovlivňovatele této volby. („Klíčové lidské potřeby, jako například zdraví a jeho ochrana, jsou vůbec vyňaty z mechanismu trhu, uspokojovány prioritně a rovným způsobem pro všechny.“⁵⁵) Při tom dílčí výzkumy naznačují, že pokud k volbě (v případě šetření obvykle hypoteticky) dochází, pak z ní stále častěji vychází jako vítěz volný čas.⁵⁶ Nicméně zřejmou podmínkou tu musí být určitá rovnováha mezi objemem volného času a hmotnými složkami životní úrovně, jako jsou příjmy obyvatel, úroveň maloobchodních cen, rozsah a kvalita služeb atp.

Všechno to ovšem na druhé straně zdaleka neznamená, že socialismus (alespoň ve svých prvních fázích) vylučuje možnost „peněžní“ či „spotřební“ orientace životního způsobu jednotlivce. Takové případy se ovšem v socialistických podmínkách liší od podobné orientace ve vyspělých kapitalistických zemích. V nejobecnější rovině lze říci, že v kapitalismu je takováto orientace nejen společensky akceptována, nýbrž přímo vyžadována jako předpoklad dalšího fungování systému; v socialismu je naopak zneužitím pozice spoluvlastníka výrobních prostředků a tedy antisociální. Ve smyslu námi probíraného hlediska se mi pak zdá důležité, že za socialismu je takováto orientace do značné míry vyvázána z přímé

⁵³ Srv. např. J. Linhart, J. Vítečková: *Vývoj pracovní, mimopracovní doby a volného času v socialistickém Československu*; in: *Sociologický časopis* 1975/4, s. 368 a n.

⁵⁴ Srv. např. J. Suchý: *Proces formování socialistického způsobu života v ČSSR*; referát na semináři Výzkumného ústavu životnej úrovně v Bratislavě 9.–10. XII. 1975, s. 18 rukopisu.

⁵⁵ B. Filipcová, J. Filipec, cit. dílo, s. 371.

⁵⁶ V anketě KOR v Hradci Králové v r. 1967 byli respondenti dotázáni, zda a za jak vysoké zvýšení měsíční mzdy by byli ochotni se vzdát (v té době střídavých) volných sobot. Zhruba 40 % dotázaných odmítlo jakoukoli peněžní kompenzaci („za žádnou cenu“); průměr hypotetického „odstupného“ zbytku činil zhruba 300,— Kčs. (*Závěrečná zpráva o výsledcích sondážního průzkumu pracujících k volným sobotám*; KOR Hradec Králové 1967, s. 73–74.) Ve výzkumu využití volných sobot v okrese Blansko v r. 1970 byla respondentům mj. položena otázka, zda by nedali přednost peněžní kompenzaci volných sobot zvýšením mzdy o 10 %; vyslovilo se pro to pouze 1 % respondentů. (*Využití volných sobot v pěti vybraných obcích okresu Blansko*; Laboratoř sociologického výzkumu FF UJEP, Brno 1970, s. 133 závěrečné zprávy.)

závislosti na individuálním objemu volného času a že tedy – zjednodušeně řečeno – případně zvýšené peněžní příjmy v rámci „spotřební“ orientace tu z velké části nepocházejí z dodatečné „směny“ volného času za dodatečnou společenskou práci, nýbrž spíše z porušování a zneužívání socialistických zásad odměňování bezprostřední společenské práce, ze zdrojů mimo společenskou práci a případně také z deformujících přesunů výdajů v mimopracovní sféře. Jinými slovy – domnívám se, že typickým projevem maloměšťácké „spotřební“ orientace za socialismu není ani tak anglo-americký „moonlighting“ („práce za svitu měsíce“, čili druhý zaměstnání) nebo „overtime hogging“ („požírání přesčasů“), nýbrž snaha o neoprávněné dodatečné příjmy z normální pracovní doby (vykazování neuskutečněné práce, neoprávněné požadování různých vyšších mzdových tarifů a přídaveků atp.), tzv. „melouchaření“ (často spojené opět s neoprávněným využíváním společenské pracovní doby či s neoprávněným použitím společenských výrobních prostředků) a případně také např. omezení individuálních výdajů na kulturní vyžití ve prospěch okázale „spotřebnějšího“ zboží. I toto je ovšem – byť paradoxní – důkaz o změně vztahu „čas nebo peníze“ na vztah „čas a peníze“.

„Peněžní“ orientace životního způsobu jednotlivce za socialismu je ovšem antisociální a ve dvou směrech. V prvních fázích socialismu vystupuje do popředí skutečnost, že narušuje rozdělování (už hotového) společenského produktu; stále výraznější roli však bude postupně hrát újma, kterou taková orientace bude přinášet vytváření (budoucího) společenského produktu. Když Marx uvažuje o společnosti, osvobozené od vykořisťování, píše: „V této proměně se jako hlavní pilíř výroby a bohatství nejeví ani bezprostřední práce, kterou vykonává sám člověk, ani doba, po kterou pracuje, nýbrž osvojování jeho vlastní všeobecné produktivní síly, ... jedním slovem rozvoj společenského individua.“⁵⁷ O něco dále Marx vyslovuje už zmíněnou tezi, že „mírou společenského bohatství nebude pracovní doba, nýbrž volný čas“;⁵⁸ traktovaný jako sféra rozvoje veškerých lidských různorodých vloh a schopností. Právě s tímto posláním volného času za socialismu je tedy „spotřební“ orientace člověka v tom nejzásadnějším rozporu.

J. Danecki ve své pronikavé analýze Marxova pojetí práce a volného času dochází až k obraznému, Marxem předvídanému „cyklu“, v němž získaný volný čas způsobuje další rozvoj „produktivní síly všech“, což dále způsobuje prohloubení tvůrčího charakteru práce; výsledkem je nové zrychlení rozvoje výrobních sil, nová úspora bezprostřední pracovní doby, nové zvýšení volného času všech...⁵⁹ Jsme teprve na samém počátku tohoto cyklu; takový systém může plně fungovat pouze v podmínkách, přesahujících stav techniky a společenské organizace naší epochy. Jeho plné fungování nazýváme komunismem.

Komunismus, jak víme, předpokládá zrušení peněz. Dá se tedy říci, že cesta k plnému osvobození člověka se rovná cestě od peněz k času.

⁵⁷ K. Marx: *Rukopisy „Grundrisse“* II., s. 336.

⁵⁸ Tamtéž, s. 340.

⁵⁹ J. Danecki: *Jedność podzielnego czasu*; Książka i wiedza, Warszawa 1970, s. 60 a n.

ON THE RELATION OF TIME AND MONEY

The real income of an individual on the one hand and the extent of his free time on the other represent not only a prominent part of his standard of living, but — moreover — the relation between the two has a considerable bearing on the whole way of life. In the present paper the author examines the socio-historical changes of this relation. In the pre-monopoly capitalism the relation between money and free time was expressed by the well-known saying "time is money"; this epoch was characterized by the fetishization of work and the total degradation of the "unproductive" free time. The present-day capitalism puts people into the dilemma "time or money"; for an individual, however, the possibility of choice is more or less formal, because all the fundamental rules of the capitalist socio-economic formation compel him to prefer money to time. It is the socialist society that brings about a considerable change in the relation between money and free time within the framework of an individual's way of life. As is well-known, communism presupposes the total abolishment of the monetary systems; hence it is possible to say that — in this sense — the way to the full liberty of man leads from money to time.